

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

ЕСКИ ҚЫПШАҚ ЕСТЕЛИГИ – «КІТАБ АТ-ТУХФАТ УЗ-ЗАКІЙЯ ФІЛ-ЛУҒАТ-ИТ-ТУРКІЙЯ» МІЙНЕТІ

Ш.Н.Абдиназимов – филология илимлериниң докторы, профессор

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: арабча-кипчоқча луғат, «Китаб ат-тухфат уз-закийя фил-луғат ат-туркийя», XIV аср, Миср.

Ключевые слова: арабско-кипчакский словарь, «Китаб ат-тухфат уз-закия фил-луғат ат-туркия», XIV в., Египет.

Key words: Arabic-Kipchak dictionary, "Kitab at-tukhfat uz-zakiya fil-lugat at-Turkiya", 14th century, Egypt.

Кирисиў. Мысыр хэм Шам мәмлекетлери аймағында XIII-XV әсирлерде ҳүким сүрген Мамлүк (Қыпшақ) мәмлекети ўақтында көп санлы арабша-түркше сөзликлер дөретилген. Бул сөзликлер арабларға түркий тилди ўиретиў мақсетинде жазылған. Усындай естеликлердиң бири – «Китаб ат-тухфат уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя» (Түркий тиллери бойынша минсиз таза сыйлық) мийнети есапланады.

Бул мийнет XIII-XV әсирде жазылған мийнетлердиң арасында тиллик фактлердиң жыйнақлылығы, бай мағлыўматы, жазылыў сапасы жағынан түркий тил билиминде салмақлы орынды ийелейди. Бул мийнеттиң авторы, жазылған ўақыты хэм орны туўралы илимпазлар ортасында хәр қыйлы пикирлерди ушыратыўға болады. Айырым илимпазлар бул жазба естелик XIV әсирде Мысырда жазылған болыўы мүмкин деп болжаў жасаса, айырым илимпазлар мийнеттиң тилинде ушырасатуғын Сирия арабларының диалектлик сөзлерине тийкарлана отырып мийнеттиң авторы Сирияда туўылып өскен, соң Египетте жасаған. Египетте жасап турған ўақытта бул мийнетти жазған деп болжайды. С.Муталлибов автордың бул сөзликти қыпшақ тили тийкарында дүздим деп жазғанына тийкарланып, сөзлик қыпшақлар салтанаты дәўиринде Мысырда жазылған деп есаплайды [1].

Әдебиятлар анализи. Сөзликтиң жазылған орны туўралы илимпазлар арасында хәр қыйлы пикирлер ушырасады. Б.Аталай [2], Е.Фазылов сөзлик Египетте жазылған деп көрсетсе [3], Халаши Кун [4] хэм Зайончковскийлер Сирияда жазылған болыўы керек деп есаплайды [5].

Талқылаў. Автор кирисиў мақаласында былай жазады: «Мен бул мийнетте қыпшақ тилине тийкарландым. Себеби ең көп қолланылатуғын хэм алдыңғы тил – қыпшақ тили. Түркмен тилин бул мийнетте баян етпедим, тек ғана жүдә зәрүр болғанда көрсеттим» [6].

Бул мийнеттиң қолжазба нускасы хәзирги ўақытта Стамбул қаласындағы Баязит мешити қапталындағы Валеддин Эфенди кітапханасында 3092 шифры менен сақланады. Көлеми 180 бет қағазға жазылған. 3500 ден аслам сөзлер қолланылған. Қол жазба араб хат жазыў үлгисиниң насх усылында жазылған, араб сөзлери қара, түркий сөзлер қызыл сыя менен жазылған. Көлеми 26x17,5 см қағазға жазылған. Хәр бир бетте 13 қатар жазыў, хәр бир қатарда орташа 7-8 сөз жазылған. Қурылысы жағынан үш бөлимге бөлінген. Биринши бөлимде, қысқаша кирисиў берилген, онда қыпшақ тилиниң сеслик қурылысы, графикасы туўралы мағлыўмат берилген.

Екинши тийкарғы бөлимде қыпшақ тилиниң сөзлиги берилген, сөзлик араб хәриплериниң жайласыў тәртиби менен берилген, дәслепп араб сөзлери, кейин оның түркий тилиндеги эквиваленти берилген. Ол 76 беттен ибарат.

Үшинши бөлимде, қыпшақ тилиниң грамматикалық қағыйдалары берилген. Ол 104 беттен ибарат. Сөзлик бөлими 29 бапқа, грамматикалық бөлими 64 бапқа бөлінген.

Фуадбей Куприлизаде, И.А.Зайончковскийдиң мийнетлеринде «Китаб ат-тухфат уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя»ның қол жазба нускалары хэм тиллик өзгешеликleri туўралы пикирлер ушырасады. 1902-жылы түрк илимпазы Нәжип Әсим Баязит кітапханасынан бул естеликтиң фотокопиясын алып Шемсетдин Сами деген илимпазға аўдарма жасаў ушын берген. Шемсетдин Сами 212 бетлик аўдарма жасайды, бирақ басылып шықпайды. Соң «Китаб ат-тухфат...» мийнети үш мәртебе баспада жәрияланды.

Биринши рет проф. Т.Халаши Кун тәрәпинен бул мийнеттиң қол жазбасы баспаға таярланып 1942-жылы Венгрияда Будапешт қаласында басып шығарылады [7].

Екинши рет, талантлы түрк илимпазы Бесим Аталай тәрәпинен 1945-жылы түрк тилине аўдарма жасалып, сөзлиги дүзиліп Стамбул қаласында басылып шығарылады [8].

Үшинши рет өзбек илимпазы проф. С.Муталлибов тәрәпинен өзбек тилине аўдарма жасалып, 1968-жылы Ташкентте басып шығарылады [9]. «Ат-тухфат...» мийнетиниң тиллик өзгешеликleri туўралы өзбек илимпазы М.Г.Зияева 1972-жылы «XIV әсир естелиги «Китаб-ат-тухфат-уз-закийя фил-луғат-ит-туркийя бойынша изертлеўлер» деген темада кандидатлық диссертация қорғады [10]. Илимпаз Т.А.Арынов XV әсир естелиги «Китаб-ат-тухфа-аз-закийя-фил-луғат-ат-туркийя» тилиниң лексика-семантикалық хэм стилистикалық өзгешеликleri (Алма-Ата, 1983) деген темада кандидатлық диссертация қорғады [11]. М.Г.Зияеваның көрсетиўи бойынша сөзликтиң қурамында 1729 атлық, 1185 феи́л, 313 келбетлик, 92 санлық, 53 алмасық, 42 рәўиш, 33 дәнекер, 28 тиркеўиш, 10 жанапай, 6 таңлақ сөз қолланылған.

Бул естелик бойынша түрк илимпазлары Гулхан ал-Түрк [12], Латееф Л.К.Хамди [13], Салан Муўса арнаўлы изертлеў жұмысларын жүргизген [14]. Булардан басқа да Зеки Каймаз [15], Рағип Мухаммед [16], Зухал Өлмез [17], Н.Қонқабасева [18], Акартүрк Карахан киби илимпазлардың изертлеў жұмыслары бар [19]. Түрк илимпазы Зухал Өлмез естеликтиң қол жазбасының соңғы бетлериндеги базы материалларға

тийкарлана отырып естелик мамлүклер үстемлигиниң соңғы дәуири, XV әсирде жазылған деп болжаў жасаў мүмкинлигин билдиреди [17:175-188].

Хамди Латефтин «Ат-тухфат уз-закийя фил-луғат ит-туркийе»ниң аўдармасы – фейилди анализлеў деп аталатуған докторлық диссертациясы қорғалған. Бул диссертацияның кирисиў бөлиминде қыпшақ топары, Алтын Орда дәуириндеги қыпшақ тиллери, «Ат-тухфат уз-закийя фил-луғат ит-туркийе» мийнетиниң жазылыў тарийхы, авторы хэм жазылған жери, даўыслы хэм даўыссыз сеслердиң жазылыўындағы өзгешеликлер, атаўыш сөзлер, көплик, сеплик, тартым қосымталары, буйрық мейил, тилек мейил, шәрт мейил, гәп хэм оның түрлери туўралы кең түрде мағлыўмат берилген. Алмасық, силтеў, өзлик, бетлик алмасықлары, жер-суў атамалары, адам атлары, фейилден атлық жасаўшы қосымталар, хәрекет аты фейили, өткен мәхәл, хәзирги мәхәл, келер мәхәл фейиллери, хал фейил, келбетлик фейил, көмекши фейиллер кең түрде үйренілген. Автор «Ат-тухфат»тағы 403 фейил сөздиң дизимин береді. Рагип Мухаммед өзиниң мақаласында сөзликтеги арабша сөзлер, Зуҳал Өлмез сөзликте қолланылған парсы тилиниң бирликлерин изертлеген. Зеки Каймаз, Рагип Мухаммед пенен бирликте жазған мақаласында «Ат-тухфат» естелигиниң жәрияланыў, изертлениў тарийхы туўралы мағлыўмат берип, сөзликтеги айырым сөзлерди түсиндириўде өзлериниң пикирлерин билдиреди, бурынғы изертлеўшилер тәрепинен жиберилген кемшиликлерди дүзетеди. Қазақ илимпазы Н.Қонқабаева «Китаб ат-тухфат» естелигинде қолланылған үй хайўанларының атларын изертлейди.

Усыл хәм материаллар. «Китаб ат-тухфат» естелигиниң биринши бөлими арабша-қыпшақша сөзлик болып, онда дәслеп атаўыш сөзлер, кейин фейил сөзлер альфавитлик тәртіпте берилген. Бул бөлимде берилген арабша сөзлер классикалық араб тилине сүйенсе де, онда аўызеки сөйлеў тилиниң де элементлери ушырасады. Сондай-ақ, парсыша, Сирия диалектине тән сөзлер де ушырасады. Екинши бөлимде грамматикалық қурылыс бойынша материаллар берилген. Алмасық, сораў гәп, мәхәл хәм мейил категориясы бойынша материаллар берилген [17:175-188]. Сөзликтің екинши бөлими кең түрде берилген. Бул бөлимде автор сол дәуірде қолланыўда болған сөзлерди толық қамтып алыўға умтылған хәм мақсетке ерискен. Темир шириндиси мәнисиндеги «тат» сөзи, саз әсбапларына байланыслы көплеген сөзлер, көркем-өнер, саўда-сатыққа және де жәмийетлик-сиясий, илимий, көркем әдебиятқа тийисли көп сөзлер, сөзликті сол дәуір турмысы, күн көриси, ислеп шығарыў, сана-сезимин қәлиплестириўге хызмет етиўши дерек дәрежесине көтерген [17:175-188].

Жуўмақ хәм усыныслар. Жуўмақтастырып айтқанда, бул жазба естелик XIII-XIV әсирлерде жазылған қыпшақ-оғуз естеликлериниң арасында айрықша орынды ийелейди. Хәзирги түркий тиллери, соның ишинде қарақалпақ тилиниң тарийхын үйрениўде бағалы мағлыўматлар береді. Сөзлик араб хәм басқа да түркий болмаған халықларға түркий тилин үйретиў мақсетинде жазылған.

Әдебиятлар

1. Муталлибов С. Аттухфатуз-закияту филлуғатит туркия (Түркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа). – Тошкент: «ФАН», 1968. 280-б.
2. Atalay B. Et-tuhfatuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye. Istanbul: Turk Dil Kurumu. 1945.
3. Фазилов Е.И., Зияев М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. –Ташкент: «Фан», 1978., Фазилов Е.И. Замечания о рукописи и языке «Ат-Туҳфа». -Тюркология (50), 1976, -С. 334-340.
4. Halası – Kun, Tibor, (Gev.Musa Salan). (2012). Kıpçak Türkçesi Filolojisi X: Et-tuhfe ve onun muellifi, Dil Araştırmaları, Sayı: 11: 185-195.
5. Köprülüzade M.F. Türk Edebiyatı Tarihi, Istanbul, 1929; Zajaczkowski. Bulgat al-Muštaq fi-lugat at-turk wal-Qifcak. – Warszawa. 1958.
6. Atalay B. Et-tuhfatuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye. Istanbul: Turk Dil Kurumu. 1945.
7. Kun H., Mamelikiske Sprachstudien und die Handschrift in Stambul. Budapest. 1940. Philologica 1, A.U. Dil ve Tarik-Cografya Fakultesi Dergisi. C.V.S.1. Ocak – Suvat, 1947, -S.1-57.
8. Atalay B. Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye. Istanbul: Turk Dil Kurumu. 1945.
9. Муталлибов С. Аттухфатуз-закияту филлуғатит туркия (Түркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа) – Тошкент: «ФАН», 1968. -280 б.
10. Зияева М.Г. Исследование по памятников XIV в. «Кипаб ат-тухфат уз-закийя фил-луғат ит-туркия». АКД. – Ташкент: 1972.
11. Арынов Т.А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокипчакского памятника (XV в.) «Китаб-ат-тухфа-аз-закийя-фил-луғат-аттуркийя». Канд.дисс. –Алма-ата: 1983.
12. Al-Turk, G. (2006). Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye üzerine bir dil incelemesi. Yayınlanmamış. Yüksek lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
13. Hamdi, L.K. (2015). Et-tuhfatuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye ceviri – fiil incelemesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Istanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
14. Salan Musa (2010), “Et-tuhfatuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye” de Fill, Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
15. Kaymaz Z. ve Mokammed R. (2016). Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye hakkında bazı açıklamalar. Türkbilgi, 32, 1-20.
16. Muhammed Ragıp. Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyyenin sözlükçülük anlayışı hakkında bir inceleme: arapça dışındaki sözlüklerle düzenlenen madde başları örneği// Türk Dili araştırmaları yaylığı. Sayı 73. 2022. –s. 7-20.
17. Zuhal Olmez, Hamdi Lateef Khairullah. “Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye” de farsça sözçükleri, Türk Dili Araştırmaları yaylığı. 2016, s.175-188.

18. Қоңқабаева Н.Н. Ат-Тухфа аз-Закия Фил-лугат ат-Туркия ескерткішіндегі үй жануарларының атауы. – Алматы: ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. №4. (74). 2015. 221-224-б.

19. Karakan A. Et-tuhfetuz-zekiyye Fil-Lugat-it-Turkiyye de alet isimleri// Uluslararası Turk Dili ve Edebiyatı öğrenci Kongresi TUDOK 2006. 11-13 Eylül, S. 51-62.

РЕЗЮМЕ. Мақолада XIII-XV асрларға тегишли кипчоқ тили ёзма ёдгорликларининг бири – «Китаб ат-тухфат уз-закыйа фил-лугат ат-туркийа» ёдгорлиги хақида маълумот берилган. Ёдгорликнинг тадқиқот ҳолатлари таҳлил қилинган. Ёдгорликнинг лугат ва грамматик бўлимлари сўз хусусида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация об одном из письменных памятников кипчакского языка XIII-XV вв. – памятнике «Китаб ат-тухфат уз-закыйа фил-лугат ат-туркия». Были проанализированы обстоятельства исследования памятника. Упоминаются словарный и грамматический разделы памятника.

SUMMARY. The article presents information about one of the written monuments of the Kipchak language of the 13th-15th centuries – the monument "Kitab at-tukhfat uz-zakiya fil-lugat at-Turkiya". The circumstances of the monument's research were analyzed. The dictionary and grammar sections of the monument are mentioned.

UDK 811.512.121:398.2

QARAQALPAQ XALÍQ JAÑÍLTPASHLARÍ TILINDE ORNITONIMLERDÍŇ QOLLANÍLÍWÍ

D.X.Allamuratova – *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch soʻzlar: folklor asarlari tili, tez aytishlar, ornitonim, simvol, koʻchma maʼno.

Ключевые слова: язык фольклора, язык скороговорок, орнитоним, символ, переносное значение.

Key words: language of folklore works, tongue twisters, ornithonym, symbol, figurative meaning.

Kirisiw. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpesi xalıq awızınan jıynalıp ásirler dawamında saqlanıp usı kúnge shekem jetip kelgen qunlı miyras esaplanadı. Folklorlıq dóretpeler quramı hár qıylı bolıp, óz aldına kólemli janrlarǵa bólingen. Kishi janlarınń biri – jańıltpashlar. Jańıltpashlar qaraqalpaq awız ádebiyatınıń ishinde kem jıynalıp, az izertlengen tarawlarınń biri sıpatında qaraladı. Jańıltpashlardıń quramındaǵı sózler ańlatatuǵın mánileri, leksikalıq hám tematikalıq ózgesheliklerine qarap, hár qıylı bolıp keledi. Olardıń bir toparı retinde qus atamaların alıp qarasaq boladı. Qus atamaları til iliminde ornitonimler dep júritiledi.

Qaraqalpaq tilinde ornitonimlerdiń izertleniwi máselesine názer awdarǵanımda, «Qaraqalpaq tilinde ornitonimler» atlı miynetiniń avtorı ilimpaz M.Xojanovtı atap ótiw orınlı. Onıń miynetinde ornitonimlerdiń tariyxiy-etimologiyalıq, leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgesheliklerine, qurılısı hám derivaciyalıq modellerine ayırıqsha dıqqat awdarıp, birqansha máselelerdi qamtıǵanlıǵın kóriwge boladı. Ornitonimlerdi arnawlı izertlep, ol bılay dep jazadı: «Xalıq dóretiwshiliginde de quslar obrazı salmaqlı orıńǵa iye. Olar qosıqlarda, erteklerde, dástanlarda, ańız-ápsanalarda, naqıl-maqallarda kóplep ushırasadı. Quslar erte dáwirlerden-aq, adamlardıń hár qıylı xojalıq, mádeniy hám ruwxıy iskerliginde úlken áhmiyetke iye bolıp keldi. Olardıń bazıları tiykarınan góshi, pári, mamıǵı ushın paydalanıldı. Toparlasıp uyalaytuǵın ekinshileri – máyegi ushın, úshinshileri – ań awlawshı quslar sıpatında, tórtinshileri – dekorativlik, besinshileri – awlanatuǵın quslar sıpatında bárqulla adamzat turmısın ajıralmas bir bólegi bolıp keldi. Solay etip, qaraqalpaq tilindegi ornitonimlerdiń ózine tán ózgeshelik belgisi – olardıń kúshli nominativ mánisi, joqarı dárejeli idiomalıǵı hám obrazlılıǵı bolıp esaplanatuǵınlıǵın» [1] ayırıqsha atap kórsetedi.

Tiykargı bólim. Qaraqalpaq xalıq jańıltpashları tilinde qollanılǵan qus atamalarınń atqaratuǵın xızmeti oǵada ayırıqsha. Geypara jańıltpashlarda qustıń ózine tán bolǵan qásiyeti pútin bir xalıqqa tán bolǵan belgi arqalı keltiriledi. Mısalı:

Anaw turǵan qalalar,
Qalalardıń basına,
Qarshıǵa quslar balalar,
Quslar lálewler,
Lálewlese de, lálewlemese de lálewler (441-b).
Bunda qarshıǵa qus – xalıq basına kelgen

biylewshilerdiń obrazın jasaw ushın awıspalı mánide keltirilip, qalalar bolsa, sol jerde jasawshı xalıq adamların názerde tutadı.

Sonday-aq, jańıltpashlar quramındaǵı qus atamaları berilgen qatarlarǵa názer awdarǵanımda, ash bolǵanlıqtan góshin awqat qılıw maqsetinde awlaǵanlıǵın kóriwge boladı. Mısalı:

Ándijan
Ándijannan shıǵıp edik altı jan,
Altawımız hám palwan,
Atıp edik bir **sawısqa**,
Ol **sawısqa**nıń terisi,
Altı árekeńe oneki báykem,
Bir gúlli gewish shıqtı da turdı (439-b).

Bul qatarlar sawısqa qus ataması menen berilgen. «Sawısqa – hákke ala túsli, jabayı qus. Ğarǵa-quzǵın **sawısqa**lar más bolıp, Azap bergen joldaslarǵa hayranman (S.Nurimbetov)» [2:188]. Bunda shayırdıń Ğarǵa-quzǵın hám sawısqa sıyaqlı quslardıń unamsız minez-qulıq belgilerin sheberlik penen paydalanǵan. Kópshilik folklorlıq dóretpeler tilinde adamnıń unamsız obrazın jasaw ushın awıspalı mánide jumsaladı. Mısalı:

Qus jamanı **sawısqa**,
Adamnıń bolar jamanı,
Gáptiń keynin quwısqa (55-b).

Sonıń menen birge, sawısqa sózi hákke degen mánini ańlatıp, hákke sózi házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde sinonimlik sıǵardıń dominantası xızmetin atqaradı [1:60]. Jańıltpashlar tilinde hákke hám sawısqa ornitonimleri teńdey qollanılardı. Mısalı:

Ar jaqta bir **hákke**,
Ber jaqta bir **hákke**,
Quyırıqları lákke lákke (450-b).

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde, atap aytqanda, dástanlarda, aytıslarda, qosıqlarda jigitle obrazın jasaw